

V slovenskih narečjih žive torej naslednje oblike psl. besede *oko*, *očese*, *oči*:

1. okó, očésa; oči z akc. variantami òko, očésa, òči (srednjega ali moškega spola);

2. okó, očési; oči;

3. òko, očésa; očése;

4. očésa, očésa; očése;

5. očésa, -e; očése;

6. okó, -á; oči;

7. óka, -e; óke;

8. óč, -í; oči;

9. óč, óči; oči;

10. óč, očési; oči;

11. òčce/òčke, -a.

Boris Urbančič

BESEDE Z VEČ POMENI IN ZAHTEVA PO JASNEM IZRAŽANJU

Če listamo po slovarju slovenskega ali kateregakoli drugega jezika, opazimo množico izrazov, ki nimajo samo enega pomena, ampak dva in tudi več. Ta lastnost besed je pravzaprav nekakšna defektnost v jeziku, ker utegne biti vzrok za nesporazume in torej zmanjšuje njegovo komunikacijsko sposobnost. Idealno bi seveda bilo, ko bi bila vsaka beseda zasedena le z enim pomenom. Kljub temu tako imenovani polisemantémi le redkokdaj povzročajo motnje v procesu sporazumevanja, kajti iz vsakokratnega konteksta je navadno jasno razvidno, kaj pomenijo. Nekoliko več te nevarnosti je pri nekaterih izrazih z različnimi pomeni v nepregibnih besednih vrstah. Ker se v našem tisku oziroma pri nekaterih avtorjih često ponavljajo, si jih tu vsaj nekaj oglejmo.

Posebnost predloga *razen* je, da se rabi v dveh ravno nasprotnih pomenih: kadar izključujemo in kadar vključujemo. Npr.: 1. Zasedanja so se udeležili vsi poslanci razen petih; 2. razen poslancev se je udeležilo zasedanja tudi nekaj gospodarstvenikov. Prvi primer govori, da se je udeležilo zasedanja pet poslancev *manj*, kakor znaša njihovo polno število, v drugem primeru pa je bilo na zasedanju nekaj ljudi *več*. V prvem primeru bi lahko predlog *razen* nadomestili z *izjemo* (vsi poslanci z izjemo petih), v drugem primeru pa navadno rabimo *poleg* (poleg poslancev tudi nekaj gospodarstvenikov).

Zanimivo je, da poznajo predlog *razen* v obeh pomenih tudi drugi slovanski jeziki. Maretić navaja za srbohrvaščino v svojem *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* mnogo primerov, npr. 1. Svi episkopi ... odstupiše osim peterice; 2. To mi otac tvoj darova osim sela i gradova. *Tolkovyj slovar' russkogo jazyka* (Ušakov) ima m. dr.: 1. Krome romanov ničega ne čital; 2. Krome oklada polučil pod'emnye. *Słownik języka polskiego* (Karłowicz, Krýnski, Niedźwiedzki): 1. Wszyscy oprócz mnie; 2. Wyznaczono mu z dworu placę pieniężną i oprócz tego ordynację. Češki *Příruční slovník*: 1. Padli všichni kromě třinácti; 2. Otec kromě učitelování byl také písařem obecním.

SP 1962 navaja pod geslom *razen* oba pomena. Prvega dovoljuje, drugega prepoveduje. Kot primer prepovedane rabe ima stavek *Razen mene so bili tudi drugi*. Namesto *razen* priporoča v tej zvezi *zraven*, *poleg*, *z* *menoj* *vred*, *ob*

meni. Prepoved je označena z majhno ničlo. Kaj pomeni ta ničla, pa je pojasnjeno v navodilih za uporabo na začetku knjige: »Še večje besedne in slogovne spake in najhujše nebodijetreba so zaznamovane z ničlo.«

Prepovedana raba predloga *razen* je med drugim zgovoren primer nezanesljivosti kriterijev, ki vodijo naš SP. Takoj na začetku istih navodil beremo namreč v 5. vrstici stavek: »Vanj je razen sodobnega slovenskega besedišča zajetih še precej tujk...« Beseda, ki je kot »spaka« in »najhujša nebodijetreba« označena z najvišjo stopnjo prepovedi, je torej ušla celo pravopisni komisiji, ki je to prepoved izrekla. V svoji vnemi za prepovedovanje je ustvarila stanje, ki mu niti sama ni več kos. Kako naj se potem nauči »pravopisne slovenščine« pisatelj, novinar, prevajalec ali dijak, če niti pravopisna komisija ne ve, kaj je prepovedala?

Raba, ki jo SP prepoveduje, res ni najbolj posrečena, ker navadno šele iz nadaljnje pripovedi razberemo, za kateri pomen gre. Naloga jezika pa je, da točno in jasno posreduje misli, in ima za to tudi primerna sredstva. V stavku, ki se je izmuznil pravopisni komisiji, nas pa tisti *razen* niti preveč ne moti, ker kmalu za predlogom stoji še, ki pojasni, da gre za vključevanje. Slabše je v stavku: »Na ladji so bili razen delavcev in predstavnikov ladjedelnice in njenih kooperantov tudi nekateri gostje...« (Delo, 19. 10. 1963.) Tu smo po nepotrebem nekaj časa v dvomu, ali so delavci in predstavniki bili na ladji ali ne. Še slabše je v stavku: »K temu predlogu je sovjetski delegat Zorin stavil veto. Zanj so razen ZDA, Velike Britanije, Francije in Turčije glasovali še Ekvador, Čile in predstavnik Tajske, proti pa razen Sovjetske zveze Liberija, Cejlon in ZAR.« (Delo, 20. 12. 1961.) Če bi pisec obakrat rabil *poleg*, nam ne bi bilo treba šele ugibati, kaj je hotel povedati. Vendar smo po zaslugi še in *tudi* v takšnih primerih končno le rešeni dvoma, kako razumeti misel. Drugače pa je, kadar ni niti teh dveh besedic, da bi nam pomagali iz zadrege. Takšen je drugi *razen* v zadnjem primeru. V časopisju je tega veliko. Npr. pod neko fotografijo v *Delu* beremo, da je bil prirejen »slavnostni sprejem v čast dneva republike, ki so se ga razen članov IS udeležili številni predstavniki javnega in kulturnega življenja.« (29. 11. 1961.) »Razen pilota sta bili žrtvi dve dekletci, ki sta stanovali v eni izmed hiš...« (Delo, 23. 12. 1961.) »Med bivanjem v Jugoslaviji bo kozmonavt Titov razen Beograda... obiskal Dubrovnik, Ljubljano, Zagreb...« (Komunist, 14. 9. 1962.) »Ogleda so se razen vodilnih uslužbencev Iskre udeležili predsednik republiške skupščine Vida Tomšič, predsednik izvršnega sveta... in drugi.« (Delo, 21. 1. 1963.) »Današnje velike proslave ob 150-letnici rojstva... dr. Frana Miklošiča v Ljutomeru so se razen množice domačinov udeležili številni ugledni kulturni in javni delavci iz Slovenije, Hrvaške in Srbije.« (Delo, 21. 10. 1963.) Manj pogosta je taka raba v knjigi: »Razen Borščeva sta bila dva celo izmed bajtarjev...« (Šolohov, Zorana ledina, I, 99.) Itd. Takšno pisanje priča o premajhni skrbi, da bi bralec brez napore razumel tekst tako, kakor je želel izraziti svojo misel pisec.

Vsiljuje se vprašanje, kako je mogoče, da se je razširila raba predloga *razen* tudi za izražanje njegovega nasprotja, kar je gotovo nekaj edinstvenega. Vzemimo zadnji primer. Če hočemo reči, da je bil tam poleg Borščeva še kak bajtar, povzroči raba predloga *razen*, kot smo videli, nesporazum. Zdaj pa vzmimo zanikan stavek: Razen Borščeva ni bilo tam nobenega bajtarja. Misel je povedana jasno in nedvoumno: tam je bil edino bajtar Borščev. Lahko pa bi rekli tudi: Poleg Borščeva ni bilo tam nobenega bajtarja. Tu torej pomenita

razen in *poleg* isto. Z dvojno izključitvijo (*razen* — ni bilo) smo dosegli vključitev, ki bi jo prav tako lahko izrazili s *poleg* (podobno kakor dvojna negacija pomeni pritrditev: ne bom zanikal). Iz takih zvez se *razen* potem površno prenaša tudi v druge, kjer običajno rabimo *poleg*, vendar, kot rečeno, večinoma na škodo jasnosti izražanja.

Podobno kakor *razen* se uporablja tu in tam za vključevanje in izključevanje predlog *mimo*. SP 1962 ga navaja v zvezi *iti mimo hiše*, ki je najobičajnejša, in v pomenu »*razen*« in »*kakor*«, »*od*«. Za pomen »*razen*« ima primera: *vsi mimo tebe, vse mimo tega*. Ne upošteva pa primerov za »*poleg*«, ki so pogostejši, npr.: »Mimo teh in nekaterih organizacijskih vprašanj ... bo Svet jutri dopoldne razpravljajl o pomoči ... skopskim ustanovam.« (Delo, 17. 9. 1963.) »Mimo predavanj so predvideni tudi pogovori o posameznih zadevah na področju prosvete in kulture ...« (Delo, 5. 11. 1963.) Itd. Manj se rabi *mimo* v pomenu »*kakor*«, »*od*«. Npr.: »... vsa piramida pa je za 40 čevljev nižja mimo velike« (Herodot, Zgodbe. Kondor, 1961, 84), »... to je za nas kaj neugodno, ker imamo težje ladje mimo nasprotnika« (istotam, 175). Posledica takšne nenavadne rabe in tudi takšnih priporočil je, da nekateri pišejo *mimo* v še bolj nesmiselnih zvezah, npr.: »... da so ga zaznali samo tisti, ki slišijo Evgenija Onjegina mimo avtomobilskega hrušča, mimo filmskih izraznih pravil ...« In nekaj vrstic niže: »A mimo tujih mnenj: Raf Vallone, Jean Sorel in ... so ... uspeli dvigniti ... dramo« (Delo, 26. 10. 1963). Medtem ko je treba rabiti *razen* v pomenu »*poleg*« previdno, da ne nastane nesporazum, je raba predloga *mimo* z izjemo zvez, kakor je *iti mimo hiše*, včasih dvoumna, vselej pa prisiljena in papirnata.

Med besedami z različnimi pomeni jih je še nekaj, ki zaslužijo našo pozornost, tako veznik *ali* v pomenu »*toda*«, veznik *zakaj* v pomenu »*kajti*«, adverbialno rabljeni kratki infinitiv *moč* za »*mogoče*« in morda še katera.

Veznik *ali* za »*toda*« pišejo danes le še redki pisci, pač zato, ker je včasih bralec šele po piki ali vprašaju na koncu stavka rešen dvoma, kaj ta *ali* pomeni. Npr.: »Ali besede niso izražale tistega, kar je hotel povedati.« (Tolstoj, Kozaki. DZS, 1955, 8.) »Ali v pametno in srečno urejenem življenju 'Berghofa' tega ni bilo.« (Th. Mann, Čarobna gora, I. DZS, 1959, 159.) Naravnost naporno pa je branje takšnih stavkov: »Ali iz svoje sklonjene drže, počez nagnjena k tlom, držeč prtiček za ogal in z zmračenim obrazom, očitno jezna zavoljo nespametnega malega preplaha, ki se mu je predala in za katerega, kot se zdi, pripisuje krivdo njemu — se še enkrat ozre proti njemu, opazi njegovo pripravljenost za skok, njegove privzdignjene obrvi, in se z nasmehom odvrne.« (Istotam, 162.) Že takó zapleteno misel je napravil prevajalec še bolj nepregledno s svojim *ali*. Tak stavek je treba vsaj dvakrat brati, preden ga razumemo.

Podobno je pri vezniku *zakaj*, ki danes enako kakor *ali* uvaja vprašanje, sicer pa ga je skoro povsem izpodrinil *kajti* oz. *ker*. Tudi tu nam včasih šele pika na koncu pove, da smo stavek zmotno brali kot vprašanje. Npr.: »Zakaj tudi Memfis stoji na ozkem pasu Egipta.« (Herodot, Zgodbe, 76.) »Zakaj pri nobenem meni znanem narodu nimajo hrabrih mož tako v časti kakor ravno pri Perzijcih.« (Istotam, 172.) In po nepotrebnem se mučimo pri branju takegale stavka: »Zakaj ne mislimo tajiti, da se je v njegovi duši zbujal odpor: takšen, ki je bil v njej od prej, od vsega začetka in zmerom, pa tudi takšen, ki je posebej izhajal iz

sedanjega položaja stvari, iz njegovih doživljajev pri Teh tukaj gori, ki jih je bilo deloma mogoče povedati, deloma pa jih je bilo treba zamolčati.» (Čarobna gora I, 182.)

SP 1962 je besedico *kajti* celo obsodil, s tem da je ob nji v kurzivi pripisal *zakaj, ker*. Na 7. strani SP namreč beremo: »Marsikdaj je napotilo za rabo tudi že v tem, če ima kakšna beseda ob sebi v kurzivi po enega ali več izrazov z istim pomenom.« Da naj bi se po mnenju SP veznika *kajti* res ogibali, potrjujeta tudi gesli *zakaj* in *ker*, ki pa nimata ničesar v ležečem tisku. Prav tako pri vezniku *ali* ni nobene razlage, pod geslom *toda* pa je v kurzivi dodano *pa, vendar, ali*. Če bi se hoteli držati SP 1962, bi torej tudi *toda* ne smeli zapisati.

O moč za »mogoče« gl. JiS VII, 203 sl.

V jezikovni vzgoji se često zapostavlja zahteva, ki bi morala biti brezpogojno prvo načelo jezikovne kulture: na tistega, ki mu pripovedujemo, se moramo obračati v njemu jasni in nedvoumni govorici. Množica gori omenjenih primerov, kakršnih pa je v naši jezikovni praksi, zlasti v časopisih, vse preveč, priča, da na to radi pozabljamo. Kot smo videli, se tega, žal, včasih premalo zaveda tudi naš SP. Pri njem je treba to tembolj obžalovati, ker ne zanemarja tega načela le v omenjenih primerih, temveč iz raznih prepovedi in priporočil sklepamo, da ga nasploh premalo upošteva. Vzemimo na primer njegov odnos do tujk. Po neznanih vidikih ene prepoveduje (artikel, forsirati, kolportirati, perfiden, prosperirati, vis-à-vis itd.), druge dovoljuje (altruizem, amorfen, percipirati, permanenten, specialen, surogat itd.). Odkar pomnimo, so ozkosrčni slovničarji izganjali tujke iz jezika, in vemo tudi, s kakšnim uspehom. To, da je SP *artikel* prepovedal, *altruizem* pa dovolil, priča samo o njegovem nerealističnem odnosu do jezika, dosegel pa ni s tem ničesar. Od pišočih Slovencev vendar ni mogoče zahtevati, da se bodo za vsako izmed desetstisoč tujk na pamet naučili ali pa hodili gledat v Pravopis, katero so njegovi avtorji čisto prepovedali, katero manj prepovedali in katero dovolili. Edino realno bi bilo načelo, uveljavljeno v drugih razvitih jezikih, da je treba iz knjižnega besednega fonda izbirati samo take izraze — domačinke in tujke — ki so razumljivi krogu ljudi, kateremu je sporočilo namenjeno; ves način pripovedi mora biti prilagojen tako občinstvu kakor obravnavani tematiki. — Drug tak primer je nadomeščanje nekaterih izrazov, ki so po mnenju SP slabi, z izrazi, ki naj bi bili boljši. *Perfektna kuharica*, ki jo SP prepoveduje, naj bi postala *popolna kuharica*, kar pa seveda ni isto. Tudi ni *novogradnja novo poslopje*, *novotvorba nova tvorba*, *predsoba prednja soba* itd. Menda ni treba še dokazovati, da *uspelo mu je* ni povsem isto kot *posrečilo se mu je*, in da sta nam torej oba izraza potrebna. Napotki, s katerimi skuša včasih SP zaradi nekih okostenelih pravil ali predsodkov nadomeščati v knjižnem jeziku pomensko točno opredeljene in splošno rabljene besede z drugimi, ki niti ne pomenijo istega, otežujejo sporazumevanje in jih zato ni mogoče odobravati.

Iz vsega povedanega bi torej lahko napravili takle zaključek: Polisemitizem utegne včasih povzročati neprijetnosti v jezikovni praksi, če pozabljamo na komunikacijsko vlogo jezika. To vlogo pa mora imeti tudi jezikovni teoretik vedno pred očmi, sicer se kaj hitro odmakne od jezikovne stvarnosti.